

4 KRYZYS REPUBLIKI RZYMSKIEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Które obszary poza Italią zostały opanowane przez Rzymian do połowy II w. p.n.e.?
2. Jakie cechy republiki rzymskiej przyczyniły się do jej sukcesów militarnych?

■ SKUTKI PODBOJÓW

Wielkie podboje, w których wyniku granice republiki zostały znacznie poszerzone, postawiły przed Rzymianami nowe wyzwania. Dawne struktury państwa z czasów, gdy w jego skład wchodziły Rzym oraz niewielkie otaczające go tereny, należało szybko dostosować do aktualnych uwarunkowań. Zmieniła się sytuacja gospodarcza i społeczna Italii. W efekcie napływu niewolników oraz taniego zboża z prowincji doszło do głębokich przeobrażeń w italskim rolnictwie. Bogaci właściciele ziemscy rezygnowali z uprawy zbóż, ponieważ stało się to nieopłacalne. Pojawił się nowy typ majątku, zwany *villa*, o średniej wielkości 25–60 ha. W posiadłościach tych uprawiano oliwki oraz produkowano wino przeznaczone na sprzedaż, co zwłaszcza na początku wymagało znacznych nakładów finansowych i najbardziej opłacało się tym, którzy wykorzystywali pracę niewolniczą. Ubożsi chłopci nie mogli sobie pozwolić na takie rozwiązania. W dodatku spędzali lata na wojnach, toczących się na coraz odleglejszych terenach. W tym czasie ich gospodarstwa podupadały, były sprzedawane lub zawłaszczane przez bogaczy, dlatego stale rosła liczba chłopów bez ziemi, którzy utrzymywali się z pracy najemnej lub przenosili się do miast, najczęściej do Rzymu. Powiększali tam zastępy biedoty, posiadającej liczne potomstwo i nazywanej z tego powodu **proletariuszami** (łac. *proles* – ‘potomstwo’). Żyli z całymi rodzinami w niewielkich pomieszczeniach, pozbawieni stałych źródeł dochodu oraz jakichkolwiek perspektyw na przyszłość. Nie służyli w wojsku obywatelskim, ponieważ nie spełniali kryterium majątkowego. Uczestniczyli jednak w zgromadzeniach ludowych. W odróżnieniu od pozostałych obywateli, mieszkających w różnych częściach Italii lub biorących udział w kolejnych wojnach, byli stale obecni w Rzymie. Z tego powodu pozostawali pod opieką możnych i w zamian za żywność oraz pomoc materialną głosowali na zgromadzeniach zgodnie z wolą swoich patronów.

Z czasem władze zaczęły organizować sprzedaż taniego zboża, a nawet jego rozdawnictwo wśród proletariuszy. Działania te miały charakter doraźny – w ten sposób rozwiązano jedynie część problemów wynikających z przemian społecznych. Wraz z proletaryzacją chłopów zmniejszała się też część społeczeństwa, spośród której armia rzymska mogła rekrutować żołnierzy.

Wszystkie te przeobrażenia wpłynęły niekorzystnie na ustrój republikański. Gwałtownie nasiliły się różnice materialne oraz mentalne pomiędzy rządzącą elitą a resztą obywateli. Zmieniły się warunki funkcjonowania instytucji republikańskich. Życie polityczne toczyło się w Rzymie, gdzie odbywały się zgromadzenia ludowe i głosowania. Tymczasem obywatele zamieszkiwali terytoria coraz bardziej odległe od stolicy. Zgromadzenia, zdominowane przez posłuszny nobilom proletariat, przestały wyrażać wolę ludu rzymskiego. Realizacja dotychczasowych idei republikańskich powoli stawała się fikcją.

NIEWOLNICY W RZYMSKIM GOSPODARSTWIE

Rzymski pisarz Marek Terencjusz Warron (116–27 r. p.n.e.) w zachowanym do naszych czasów dziele *O gospodarstwie rolnym* sformułował rady dotyczące prowadzenia majątku ziemskiego.

Opowiem o środkach, za pomocą których uprawia się pola. Jedni dzielą te środki na dwie części: na ludzi i na narzędzia służące ludziom, bez których to rzeczy uprawa jest niemożliwa. Drudzy na trzy części: narzędzia przemawiające ludzkim głosem, narzędzia wydające dźwięki nieartykułowane i narzędzia nieme; do pierwszej grupy narzędzi należą niewolnicy, do drugiej woły, do trzeciej wozy. Ziemia uprawiana jest przez ludzi: przez niewolników albo przez ludzi wolnych, albo przez jednych i drugich; przez ludzi wolnych, gdy oni sami uprawiają, jak to robi bardzo wielu biedaków wraz ze swym potomstwem, albo przez robotników najemnych, gdy większe prace, jak winobrania i sianokosy, wykonują wynajęci do pracy wolni robotnicy oraz ci, którzy u nas nazywają się dłużnikami [...]

Niewolnicy nie powinni być ani lękliwi, ani zuchwali. Ci [niewolnicy – przyp. red.], którzy nimi kierują, powinni umieć czytać i pisać i posiadać pewne wykształcenie, być uczciwi oraz starsi wiekiem [...]. Oprócz tego jest rzeczą bardzo ważną, aby ci, którzy nadzorują, byli obeznani z rolnictwem. Powinien [nadzorca – przyp. red.] nie tylko wydawać polecenia, ale również pracować, aby idąc za przykładem, naśladowano go i aby wiadano, że on im słusznie rozkazuje, ponieważ posiada większą wiedzę. Nie należy im pozwalać, aby wydawali polecenia, używając częściej bata niż nagany słownej, jeśli ten sam skutek można osiągnąć tym

sposobem. Nie należy nabywać zbyt wielu [niewolników – przyp. red.] tej samej narodowości, gdyż to przede wszystkim jest przyczyną domowych niesnasek. Nadzorców czynić ochotniejszymi za pomocą nagród oraz dołożyć starań, aby mieli swoją prywatną własność i związane z nimi niewolnice, należące do czeladzi tego samego domu, by mogli mieć z nimi synów. W ten bowiem sposób stają się wierniejsi i bardziej przywiązani do posiadłości [...] Trzeba zjednać sobie nadzorców, okazując im pewien szacunek, a z robotnikami, którzy wyróżniają się spośród innych, trzeba również naradzać się nad tym, jakie prace powinny być wykonane, ponieważ w wypadku takiego postępowania będą przekonani, że nie są lekceważeni przez gospodarza i coś znaczą.

Niewolnicy różnili się od innych mieszkańców Rzymu strojem. Często nosili spiczaste nakrycia głowy lub charakterystyczne czapki frygijskie.
■ płaskorzeźba, Italia, I w. n.e.

Źródło: Starożytność. Teksty źródłowe. Tematy lekcji do historii w szkole średniej, oprac. G. Chomicki, S. Sprawski, Kraków 1999, s. 223–224.

2 PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

1. Przedstaw podział „narzędzi pracy” zaproponowany przez Warrona.
2. Wymień środki, za pomocą których można – zdaniem autora tekstu – zapewnić sobie życzliwość pracowników.
3. Omów stosunek Rzymian do niewolników.

W efekcie przemian zachodzących w państwie rzymskim w II w. p.n.e. ukształtował się nowy stan – **ekwici** (łac. *equites* – ‘jeźdźcy’). Należeli do niego bogaci obywatele, którzy jednak nie stanowili arystokracji senatorskiej. Dorobili się olbrzymich majątków dzięki wojnom i eksploatacji prowincji. Trudnili się głównie handlem, obrotem finansowym oraz dzierżawą podatków. Z tej grupy społecznej wywodziło się wielu znakomitych polityków. Trafiali oni do senatu w związku z piastowaniem urzędów państwowych. Takich ludzi określano lekceważąco mianem *homines novi* (l. poj. *homo novus*, z łac. ‘człowiek nowy’).

Popularzy i optymaci

U schyłku II w. p.n.e. w Rzymie ukształtował się podział na stronników senatu, zwanych optymatami (łac. *optimus* – ‘najlepszy’), i zwolenników reform, niezadowolonych z rządów senatu, czyli popularów (łac. *populus* – ‘lud’). Według historyka starożytnego Rzymu Adama Ziółkowskiego popularzy *bronili libertas* [wolności, suwerennej władzy ludu], wola ludu, wyrażona na zgromadzeniu zwołanym przez jego mandatariusza, trybuna lub magistrata, była w danej kwestii ostateczna i niepodważalna.

Z kolei hasłem optymatów było „dobro Rzeczypospolitej” (łac. *salus rei publicae*): utrzymywanie efektywnej korporacyjnej władzy elity paraliżowaniem *libertas* ludu technikami politycznymi (veto trybuna przeciw innemu trybunowi) i religijnymi [...] oraz przyznaniem sobie prawa eliminowania tych, którzy jej zagrażali.

A. Ziółkowski, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 2009, s. 753–754.

Gajusz Mariusz (156–86 r. p.n.e.) był jednym z przywódców popularów. Przez wiele lat sprawował stanowisko konsula. W okresie tym wykazał się talentem dowódczym. Do jego sukcesów należało m.in. pokonanie germańskich plemion Teutonów i Cymbrów.

■ rzeźba, Italia, I w. p.n.e.

? Na czym polegały zasadnicze różnice polityczne między popularami a optymatami?

REFORMY GRAKCHÓW

Część nobilów zdawała sobie sprawę z konieczności dokonania zmian, które powstrzymałyby postępujące wyniszczenie warstwy chłopskiej i umożliwiłyby ponowne nadanie proletariuszom własności ziemskiej. Dzieła reform podjął się **Tyberiusz Grakchus**, pełniący w 133 r. p.n.e. funkcję trybuna ludowego. Skorzystał on ze swoich uprawnień i doprowadził do uchwalenia ustawy ograniczającej wielkość majątków na terenach zajętych przez Rzym w czasie podboju Italii. Jedna rodzina mogła posiadać 250 ha

Tyberiusz i Gajusz Grakchowie wiele zawdzięczali swojej matce – Kornelii. Urodziła ona sześciu synów i sześć córek, z których wieku dorosłego dożyli tylko dwaj synowie i córka. Po śmierci męża całkowicie poświęciła się wychowaniu dzieci. Uchodziła za wzór rzymskiej żony i matki.

■ rzeźba Eugène'a Guillaume'a, Francja, XIX w.

ziemi. Nadwyżkę zamierzano rozdzielić pomiędzy ubogich obywateli i utworzyć z niej gospodarstwa średniej wielkości (7,5 ha). W ten sposób Tyberiusz Grakchus chciał rozwiązać tzw. **kwestię agrarną**, a także odrodzić armię. Jego projekt spotkał się z zaciętym sprzeciwem większości nobilów. Udało się jednak powołać komisję, która – mimo licznych przeszkód – skonfiskowała ok. 250 tys. ha ziemi. Mimo to próba wprowadzenia reformy agrarnej zakończyła się fiaskiem, a Tyberiusz został zamordowany w trakcie rozruchów wywołanych przez nobilów. W 123 r. p.n.e. trybunem został jego brat – **Gajusz Grakchus**. Świadomy wcześniejszych problemów, próbował on rozbić jedność środowiska przeciwników naprawy państwa. Udało mu się podzielić na działki i rozdać bezrolnym chłopom część ziem bezprawnie zajętych przez nobilów. Gdy zawiodły inne metody, adwersarze Grakchusa i tym razem nie cofnęli się przed użyciem siły. W wywołanych przez nich starciach zginęły tysiące ludzi. Sam Gajusz kazał się zabić wiernemu niewolnikowi. Grakchowie pozostali bohaterami ludu rzymskiego, ale zwycięstwo odnieśli wrogowie republiki, paradoksalnie stojący na jej czele.

KRYZYS REPUBLIKI

Pozostający u władzy optymaci chcieli, aby państwo nadal służyło wyłącznie ich interesom. Musieli jednak zmierzyć się ze skutkami, jakie miało dla armii rzymskiej zmniejszenie się liczby właścicieli ziemskich. Zrezygnowano z próby odrodzenia wojska obywatelskiego i zorganizowano armię zawodową. Po **reformie wojskowej**, wprowadzonej u schyłku II w. p.n.e. przez konsula Gajusza Mariusza, armia składała się z ochotników. Każdy z nich służył w niej 16 lat i w tym czasie otrzymywał od państwa ekwipunek oraz żołd. W ten sposób proletariusze stali się główną siłą wojska. Zmiany te wywoływały jednak także wiele skutków zgubnych dla republiki. Dla zawodowych żołnierzy głównymi źródłami utrzymania były żołd oraz łupy wojenne, które mogli im zapewnić wybitni dowódcy. Wodzowie odpowiadali ponadto za pozyskanie dla weteranów ziemi mającej zabezpieczyć ich egzystencję na starość. Dlatego więzy lojalności i – przede wszystkim – wspólne interesy łączyły legionistów nie z republiką, lecz z dowódcami.

W Rzymie rozpoczęła się **epoka wielkich wodzów**, decydujących o losach państwa dzięki swoim żołnierzom i odnoszonym zwycięstwom. Wśród senatorów zdarzały się wybitne osobowości. Wykorzystywali oni sytuację i zyskiwali nieprzeciętne znaczenie, przez co bezwiednie przyczyniali się do upadku republiki. Wsławiony zwycięstwami na wschodzie **Sulla**, należący do stronnictwa optymatów, sprawował jako dyktator najwyższą władzę w latach 82–79 p.n.e. Zadał o przywrócenie wszechwładzy senatu, co wymagało krwawej rozprawy z przeciwnikami politycznymi. W wyniku prześladowań zginęły wówczas tysiące rzeczywistych oraz domniemych wrogów Sulli. W 79 r. p.n.e. rzekł się on władzy, a rok później zmarł w swojej kampanijskiej posiadłości. Jego ciało sprowadzono w uroczystym kondukcie do Rzymu i urządzono mu wspólny pogrzeb. Po śmierci Sulli władzę nadal sprawowali jego stronnicy. Jak pisał Appian z Aleksandrii, ocalali popularzy *jeszcze wówczas żywili lek przed zmarłym i jego wojskiem, nie mniejszy niż za jego życia*.

Lucjusz Korneliusz Sulla Feliks (138–78 r. p.n.e.) był jedną z postaci, które wywarły największy wpływ na dzieje schyłkowej republiki. Z pewnością, bez względu na intencje, przyczynił się do jej upadku.

■ rzeźba marmurowa, Italia, I w. p.n.e.

■ POWSTANIE SPARTAKUSA

W efekcie zwycięskich wojen do Rzymu napływali niewolnicy z różnych części świata. W okresie wielkich podbojów niewolnictwo zyskało charakter masowy i stanowiło jedną z podstaw rzymskiej gospodarki. Położenie niewolników było zróżnicowane, ale na ogół żyło im się o wiele gorzej niż w Grecji. Właściciel miał nawet prawo ich zabić. Wyłącznie od jego woli, charakteru i zdrowego rozsądku zależało, jaki z owej niczym nieograniczonej władzy uczyni użytek. Większość niewolników wykorzystywano do pracy na roli. Jeśli któryś z nich miał jakieś cenne umiejętności, przeważnie trafiał do rezydencji właściciela. Część niewolników stanowili bowiem ludzie wykształceni: rzemieślnicy, artyści, lekarze i nauczyciele, pochodzący z greckiego Wschodu.

Szczególną kategorią niewolników byli **gladiatorzy**, walczący między sobą na arenach amfiteatrów na śmierć i życie. W specjalnych „szkołach” przygotowywano ich do występów w trakcie igrzysk. Jeśli taka była wola publiczności, zwycięzca musiał dobić przeciwnika. Ze względu na biegłość gladiatorów we władaniu bronią oraz stałą perspektywę śmierci obawiano się ich

W rolę **Spartakusa**, pochodzącego z Balkanów wodza powstania niewolników, w 1960 r. wcielił się amerykański aktor Kirk Douglas. Ten z rozmachem przygotowany film kostiumowy na wiele lat ukształtował powszechne wyobrażenie o powstaniu Spartakusa.

■ kadr filmowy, Stany Zjednoczone, 1960 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Gladiatorzy

Aby uatrakcyjnić widowiska, naprzeciwko siebie stawiano gladiatorów posługujących się różnymi rodzajami broni oraz wykorzystujących rozmaite techniki walki: samnicką, tracką, galijską lub germańską.

Gladiator uzbrojony w stylu trackim walczył za pomocą trójzębu oraz sieci, którą starał się obezwładnić przeciwnika.

Helm gladiatora walczącego w stylu samnickim był ozdobiony barwnym pióropuszem.

■ helm z brązu, Italia, I w. n.e.

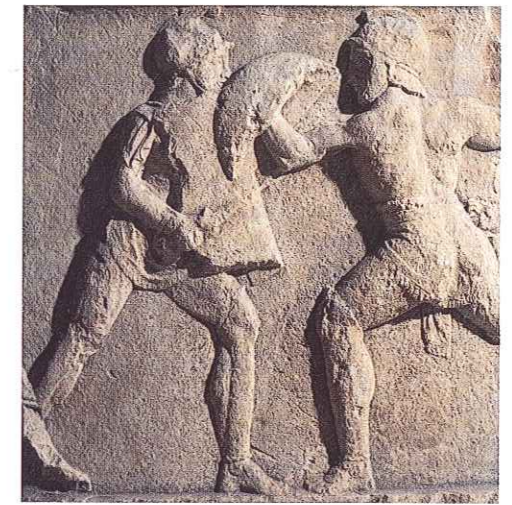
Gladiator walczący w stylu samnickim miał niewielką tarczę i krótki miecz. Jego głowę chronił helm.

? Odszukaj w dostępnych źródłach informacje na temat uzbrojenia gladiatorów posługujących się technikami galijską i germańską.

buntu i podejmowano wobec nich wyjątkowe środki ostrożności. Mimo to właśnie w „szkole” gladiatorów w Kapui w **73 r. p.n.e.** wybuchło największe w historii Rzymu powstanie niewolników. Na jego czele stanął pochodzący z Tracji **Spartakus**. Po pokonaniu strażników uciekł on wraz z kilkudziesięcioma gladiatorami na pobliski wulkan Wezuwiusz. Rzymianie nie zdołali stłumić tego buntu w początkowej fazie. Szeregi powstańców szybko powiększały się o tysiące niewolników zbiegłych od swoich panów.

Spartakus odniósł wiele sukcesów w starciach z siłami rzymskimi, ale nie udało mu się wyprowadzić powstańczej armii z Italii. Próbował przedrzeć się przez Alpy na północ, a później ewakuować się na Sycylię. Po dwóch latach Rzymianie zgromadzili jednak wojska liczące 10 legionów. Pod wodzą **Krassusa**, bogacza i doświadczonego wodza, w 71 r. p.n.e. pokonały one armię powstańców nad rzeką Silarus. Spartakus zginął w trakcie walk. Aby odwieść innych niewolników od prób buntu, Rzymianie ukrzyżowali wzdłuż drogi z Kapui do Rzymu 6000 powstańców, którzy przeżyli bitwę.

Powstanie Spartakusa uświadomiło Rzymianom siłę żywiołu niewolniczego i powodowane przez niego zagrożenie. Skłoniło ich to do podjęcia większych środków ostrożności, mających zapobiec buntom w przyszłości.

Scena walki gladiatorów została przedstawiona na płaskorzeźbie.

■ płaskorzeźba, Rzym, I w. n.e.

ITALIA PODCZAS POWSTANIA SPARTAKUSA

? PRACA Z MAPĄ

1. Podaj nazwy terenów objętych powstaniem Spartakusa.
2. Odpowiedz, dokąd próbowali się przedostać powstańcy. Wyień przeszkody naturalne, które musieli pokonać, aby zrealizować swój plan.

■ I TRIUMWIRAT

W latach 60. I w. p.n.e. najpotężniejszym człowiekiem w Rzymie był **Gnejusz Pompejusz**. Ten dawny współpracownik Sulli odniósł wiele sukcesów w walkach z piratami i władcą Pontu – Mitrydatesem. Ważne role odgrywali także słynący z bogactwa pogromca powstańców Spartakusa Marek Krassus oraz młody kandydat na konsula, reprezentant popularów **Juliusz Gajusz Cezar**. W 60 r. p.n.e. zawarli oni porozumienie, nazwane później I triumwiratem. W jego wyniku podzielili się władzą w państwie: ustalili, kto i kiedy obejmie w nim najwyższe funkcje oraz przyznali sobie namiestnictwa w najważniejszych prowincjach. Hiszpanią przez pięć lat miał władać Pompejusz, Syrią – Krassus, a znajdującą się wówczas w rękach Rzymian częścią Galii – Cezar. Jednak Krassus zginął w 53 r. p.n.e. W tym samym czasie Cezar odnosił spektakularne zwycięstwa w Galii, którą dość szybko podbił. Walki z plemionami galijskimi przyniosły mu oraz jego żołnierzom cenne łupy. Uciskani przez Rzymian Galowie w **52 r. p.n.e.** wzniesili powstanie. Na jego czele stanął **Wercyngetoryks**. Losy tego zrywu rozstrzygnęła bitwa **pod Alezją**. Wojska Cezara po oblężeniu miasta zmusiły Wercyngetoryksa do kapitulacji. Rok później Rzymianie odzyskali pełną władzę nad Galią i uczynili z niej swoją kolejną prowincję. Cezar po tej ciężkiej i krwawej wojnie dysponował 13 wiernymi, zaprawionymi w bojach legionami, dzięki czemu stał się jednym z najpotężniejszych ludzi w republice.

Przebywający w Rzymie Pompejusz, przywódca obozu senatorskiego, próbował mu się przeciwstawić. Do decydującej rozgrywki doszło, gdy zaniepokojony sukcesami Cezara senat w 49 r. p.n.e. wezwał go, aby natychmiast złożył całą swoją władzę i jako osoba prywatna wrócił do Rzymu. Kiedy Cezar wyruszył tam na czele swoich legionów, Pompejusz, członkowie senatu oraz ich zwolennicy w popłochu opuścili Italię. Cezar pokonał ich w **48 r. p.n.e.** w bitwie **pod Farsalos**. Uciekający do Egiptu Pompejusz został zamordowany z polecenia władcy tego państwa, Ptolemeusza XIII. Była to komfortowa sytuacja dla podążającego za Pompejuszem Cezara, ponieważ wina za śmierć jego przeciwnika spadła na Ptolemeusza. Cezar nie planował jednak okazywać zabójcy jakiegokolwiek wdzięczności, zwłaszcza że po przybyciu do Egiptu zakochał się w młodzieńczej **Kleopatrze VII**, jego siostrze, a zarazem konkurentce w dążeniach do objęcia egipskiego tronu. Pod naciskiem Cezara Ptolemeusz musiał wkrótce podzielić się rządami z Kleopatram, a potem całkowicie utracił władzę.

WARTO WIEDZIEĆ

Alea iacta est!

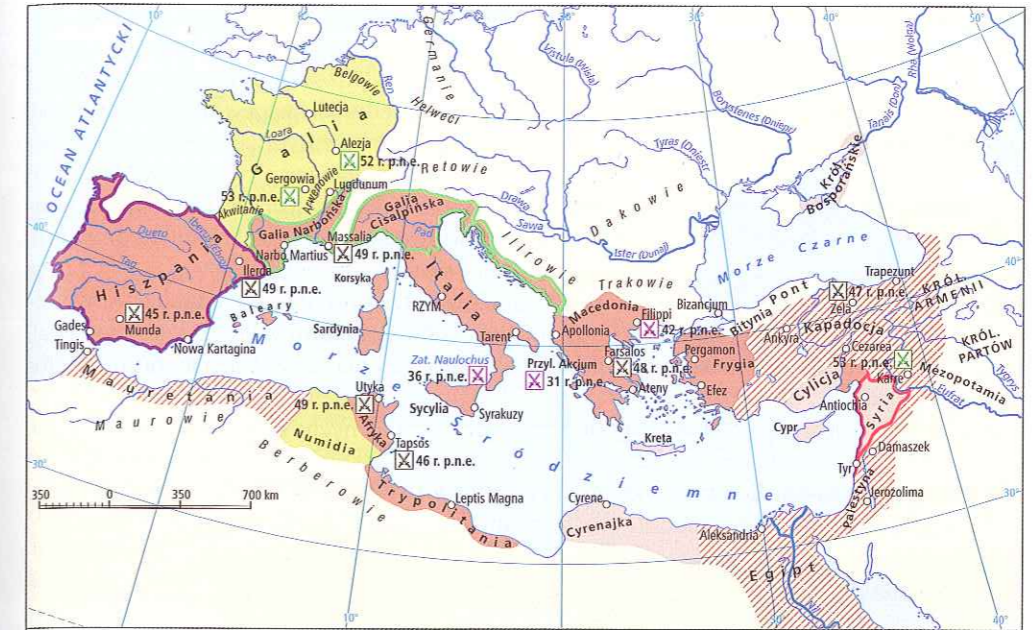
Rzeka Rubikon w starożytności stanowiła granicę między Italią a położoną na północy Galią Przedalpejską. Gdy po kolejnych zwycięstwach Cezara w Galii senatorowie zaczęli obawiać się przeprowadzenia przez niego zamachu stanu, zakazali mu wkraczać z wojskiem do Italii. Cezar uczynił to dopiero w styczniu 49 r. p.n.e. W ten sposób rozpoczął wojnę z Pompejuszem i jego stronnikami. Według rzymskiego pisarza Swetoniusza wypowiedział przy tym słowa: *Alea iacta est!*, które tradycyjnie tłumaczy się jako: 'kości zostały rzucone!'.

Cezar przekracza Rubikon.
rycina, Wielka Brytania, XIX w.

? Wyjaśnij przenośne znaczenie zwrotu „kości zostały rzucone!”?

OSTATNIE STULECIE REPUBLIKI

zdołczyce Rzymu do końca II w. p.n.e.
 obszary zdobyte do 31 r. p.n.e.
 obszary uzależnione od Rzymu do 31 r. p.n.e.
 tereny podbite przez Juliusza Cezara

strefy wpływów w czasach I triumwiratu:
 Pompejusza
 Cezara
 Krassusa

bitwy stoczone w schyłkowym okresie republiki:
 48 r. p.n.e. podczas wojny domowej Cezara z Pompejuszem
 42 r. p.n.e. podczas wojen domowych w latach 44–32 p.n.e.
 52 r. p.n.e. podczas podboju nowych terenów

? PRACA Z MAPĄ

1. Wymień miejsca głównych bitew stoczonych podczas wojen domowych w okresie republiki rzymskiej.
2. Wskaż obszary przyłączone do Rzymu w ostatnim stuleciu istnienia republiki.

GNEJUSZ POMPEJUSZ MAGNUS

106–48 r. p.n.e.

Rzymski polityk i dowódca wojskowy, współtwórca I triumwiratu, ze względu na sukcesy militarne oraz zasługi dla Rzymu nazywany Pompejuszem Wielkim. Pochodził z rodziny senatorskiej. Po przybyciu Sulli do Italii w 82 r. p.n.e. przyłączył się do niego wraz ze swoimi trzema legionami, sformowanymi w prywatnych posiadłościach. Brał udział w tłumieniu powstania Spartakusa, a w 67 r. p.n.e.

rozpoczął walkę z piratami. Rok później podporządkował Rzymowi Pont oraz Syrię. Stworzył na Bliskim Wschodzie system państw zależnych od Rzymu. Po powrocie do Italii zawarł triumwirat z Krassusem i Cezarem. Po śmierci Krassusa popadł w konflikt z Cezarem. Został przez niego pokonany w bitwie pod Farsalos. Uciekł wówczas do Egiptu, gdzie zamordowano go z rozkazu tamtejszego władcy.

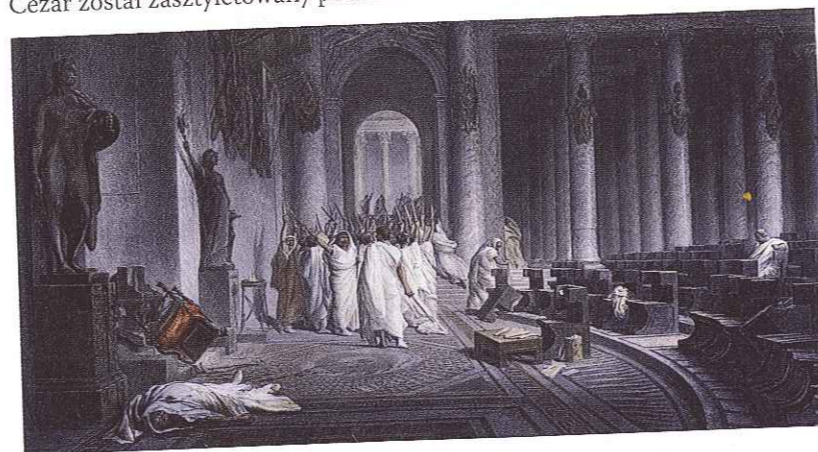

■ RZĄDY CEZARA

Cezar wykorzystał zwycięstwo nad Pompejuszem i gruntownie zreformował państwo. Zamierzał skupić w swoich rękach całą władzę i objąć stanowisko dyktatora. W lutym 44 r. p.n.e. przyjął tytuł „dyktatora wieczystego”. Jednocześnie posiadał władzę trybuna ludowego oraz był najwyższym kapłanem. Wskazywał też kandydatów na urzędy. Aby zapewnić sobie poparcie społeczeństwa (szczególnie ekwitów i prowincjonalnej arystokracji), przeprowadził liczne reformy. Zaostrzył np. przepisy przeciwko nadużyciom namiestników w prowincjach. Umożliwił też szybki awans oraz dostęp do urzędów arystokracji spoza Italii. Jego najbardziej śmiały posunięciami były powiększenie liczby senatorów do 900 i wprowadzenie do senatu ludzi z prowincji. Szczególne oburzenie senatorów wywołało pojawienie się tam grupy Galów.

Cezar nie ukrywał przed senatem własnych zamiarów oraz gardził fikcją republiki. Aby podkreślić swoją pozycję, nie wstawał na powitanie konsulów i senatorów. Przeciwnicy zarzucali mu dążenie do wprowadzenia monarchii, chociaż nigdy nie zdecydował się na oficjalne ogłoszenie się władcą.

Działaniom Cezara sprzeciwiali się nieliczni obrońcy dawnych tradycji republikańskich. Około 60 senatorów pod przywództwem Kasjusza Longinusa, Katona Młodszego, Decymusa i Marka Brutusa zawiązało przeciwko niemu spisek. W **idy marcowe** (15 marca) **44 r. p.n.e.** Cezar został zasztyletowany podczas obrad senatu.

Zabójstwo Cezara stało się w czasach nowożytnych popularnym tematem w malarstwie.

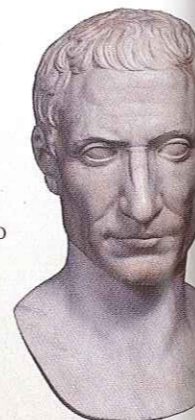
■ rycina, Francja, XIX w.

JULIUSZ GAJUSZ CEZAR

100–44 r. p.n.e.

Rzymski polityk, wódz i pisarz, członek stronnictwa popularów, współtwórca I triumwiratu. Pochodził ze zubożałej rodziny patrycjuszowskiej. Prześladowany w okresie rządów Sulli, wyjechał do Azji Mniejszej. Po powrocie do Rzymu rozpoczął karierę polityczną. Zawdzięczał ją nie tylko swoim wybitnym zdolnościom, lecz także wsparciu finansowemu Marka Krasusa. W 61 r. p.n.e. jako pretor udał się do Hiszpanii, gdzie odniósł liczne zwycięstwa nad miejscowymi plemionami.

Zawarł wówczas triumwirat z Krasusem i Pompejuszem, a następnie został konsulem. Dzięki zwycięstwom odniesionym w Galii oraz zdobytym tam łupom stał się jednym z najpotężniejszych rzymskich polityków. Doprowadziło to do jego konfliktu z Pompejuszem i senatem. Po pokonaniu przeciwników Cezar został faktycznym władcą Rzymu. Zamordowany został przez spiskowców podczas obrad senatu.

Wkrótce okazało się, że jego zabójcy nie mieli żadnego sensownego planu działania. Nie orientowali się też zbyt dobrze w nastrojach społecznych. Śmierć popularnego wodza oburzyła lud rzymski, a spiskowcy musieli uciekać. Decydującą rolę w Rzymie zaczęli odgrywać przyjaciel zamordowanego, **Marek Antoniusz**, oraz nowa postać na scenie politycznej – 19-letni Oktawian, wnuk siostry Cezara, którego dyktator adoptował, wprowadzając odpowiedni zapis w swoim testamencie.

■ II TRIUMWIRAT

W 43 r. p.n.e. najważniejsi z dotychczasowych stronników Cezara – Marek Antoniusz, Oktawian oraz Lepidus – zawarli oficjalne porozumienie, zwane **II triumwiratem**. Podzielili się władzą, przyjęli tytuły triumwirów i zadeklarowali zamiar przywrócenia porządku w republice. Działania rozpoczęli od ogłoszenia list proskrypcyjnych, na których znalazło się ok. 300 senatorów oraz 2000 ekwitów. Za ich ujęcie obiecywano wysokie nagrody. Po rozprawie z wrogami w Italii triumwirów wraz ze swoimi wojskami wyruszyli do Macedonii. Tam w **42 r. p.n.e.** doszło do bitwy **pod Filippi**, która przypieczętowała zwycięstwo triumwiratu. Po tym sukcesie sojusznicy podzielili między siebie wpływy w imperium: Oktawian otrzymał prowincje zachodnie, Marek Antoniusz – wschodnie, a Lepidus – Afrykę.

Wkrótce triumwirat się rozpadł, a na scenie politycznej pozostali tylko Marek Antoniusz oraz Oktawian. Marek Antoniusz był dojrzałym człowiekiem i znakomitym wodzem, Oktawian zaś – młodzieńcem o ogromnych ambicjach oraz zdolnościach politycznych. Przebywający w Egipcie Antoniusz związał się z królową **Kleopatram** i zupełnie utracił wpływ na bieg spraw w Italii. Tymczasem Oktawian po umocnieniu swojej pozycji w Rzymie umiejętnie wykorzystywał związek Antoniusza z Kleopatram. Usiłował za wszelką cenę wzbudzić w Rzymianach niechęć do rywala. Otwarty konflikt wybuchł po ujawnieniu testamentu Antoniusza. Zapisał on znajdujące się pod jego kontrolą rzymskie posiadłości trójce swoich dzieci, których matką była Kleopatra. Do decydującego starcia doszło w **31 r. p.n.e.** W bitwie morskiej **pod Akcjum** zwycięstwo odniosły siły Oktawiana. Antoniusz i Kleopatra zdołali uciec do Egiptu, ale w obawie przed Oktavianem oboje popełnili samobójstwo. Od tego czasu Oktawian sprawował jednoosobową władzę w Rzymie.

Bitwa pod Akcjum zadecydowała o zwycięstwie Oktawiana nad Antoniuszem. Za rządów pierwszego cesarza wydarzenie to odgrywało szczególną rolę w oficjalnej propagandzie.

■ płaskorzeźba, Rzym, I w. p.n.e.

Marek Juniusz Brutus, jeden z przywódców spisku przeciwko Cezarowi, początkowo był stronnikiem Pompejusza i optymatów. Po ich klęsce przeszedł na stronę Cezara. Zyskał jego zaufanie i otrzymał stanowisko pretora. Według niektórych relacji zaskoczony Cezar miał przed śmiercią wyrzec słowa: *Et tu, Brute, contra me* (z łac. 'i ty, Brutusie, przeciwko mnie').

■ rzeźba, Włochy, XVI w.

KLEOPATRA

Kleopatra VII, potomkini Ptolemeusza – towarzysza Aleksandra Wielkiego, ostatnia królowa starożytnego Egiptu, uchodziła za osobę o nieprzeciętnej inteligencji i urodzie. Władła wieloma językami. Zawładnęła sercami Juliusza Cezara oraz Marka Antoniusza. Pierwszemu z nich urodziła jedno dziecko, a drugiemu – troje.

Propaganda Oktawiana przedstawiała ją jako wcielenie wszelkiego zła, zaciętego wroga Rzymu, zagrażającego jego istnieniu. Nawet samobójczą śmierć królowej traktowano nie jako przejaw odwagi, lecz dowód przebiegłości i zdrady, jako że w ten sposób władczyni uniknęła niewoli. W literaturze stworzonej w czasach Oktawiana Augusta nie wspomniano o romansie młodziutkiej Kleopatry z Cezarem ani o ich synu, Cezarionie, ponieważ pamięci o przybranym ojcu władcy nie należało szargać. Co więcej, Cezarion – w odróżnieniu od Oktawiana – był naprawdę synem Cezara.

Późniejsi pisarze w mniejszym stopniu ulegali propagandzie Oktawiana i oceniali Kleopatę z większym obiektywizmem. Obraz Kleopatry stał się bardziej subtelny, choć zawsze nad jej osobą ciążył wizerunek stworzony w okresie rządów pierwszego cesarza. Zależnie od tego, w jaki sposób autorzy antyczni prezentowali wojnę Oktawiana z Antoniuszem, wizerunek Kleopatry ulegał zmianie. Gdy ukazywano konflikt jako wojnę z wrogiem zewnętrznym – Egiptem, głównym przeciwnikiem Rzymu pozostawała Kleopatra. Wówczas Antoniusz schodził na dalszy plan i stawał się wyłącznie bezwolną ofiarą uwodzicielskiej królowej i jej magicznych sztuczek. Kiedy zaś walkę pomiędzy Oktawianem a Antoniuszem przedstawiano jako wojnę domową, głównym wrogiem pozostawał Antoniusz, a o Kleopatrze niemalże nie wspomniano. Pisarze rzymscy uważali, że Kleopatra zagrażała istnieniu Rzymu i dążyła do panowania nad ówczesnym światem. Inaczej postrzegali ją pisarze greccy, którzy w upadku Rzymu nie upatrywali tak ważnego wydarzenia.

Historia miłości Antoniusza i Kleopatry pozostaje intrygująca również współcześnie. W filmie *Cleopatra* z 1963 r. odtwórczynią tytułowej roli była Elizabeth Taylor, a Marka Antoniusza zagrał Richard Burton.
■ kadr filmowy, *Stany Zjednoczone, 1963 r.*

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij przyczyny załamania się ustroju republikańskiego w Rzymie.
2. Omów związki między przemianami społeczno-gospodarczymi w republice a jej kryzysem.
3. Porównaj niewolnictwo w Rzymie z jego wcześniejszymi formami na Bliskim Wschodzie i w Grecji.
4. Wytlumacz, dlaczego wzrost liczby proletariuszy był niebezpieczny dla republiki rzymskiej.
5. Oceń działalność braci Grakchów. Odpowiedz, jak mogłyby potoczyć się losy Rzymu, gdyby zrealizowali oni swoje reformy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

- D. Gazda, *Wojny domowe w Imperium Rzymskim*, Warszawa 2011.
A. Łukaszewicz, *Kleopatra. Ostatnia królowa starożytnego Egiptu*, Warszawa 2005.
P. Rochala, *Powstanie Spartakusa 73–71 r. p.n.e.*, Warszawa 2009.
D. Ślapek, *Gladiatorzy i polityka*, Wrocław 1995.